

DE VELDKAMP

Moedige mensen in oorlogstijd

DE VELDKAMP

Moedige mensen in oorlogstijd

Cees Drost

Niets uit deze uitgave mag worden gekopieerd, gedeeld of verspreid
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Schrijver: Cees Drost

Coverontwerp: Cees Drost & broer Henk Drost .

ISBN: 9789464920369

© Cees Drost

VERONTSCHULDIGING

Toen ik begon te schrijven aan dit boek kon ik me niet onttrekken aan het feit dat het niet alleen brave gelovige kerkgangers waren die zich bezig hielden met de Joodse onderduikers, maar ook de ruwe bolsters van de Amsterdamse grachtengordel.

Het is nooit mijn intentie geweest een boek te schrijven voor de christelijke school, en daarom heb ik niet gekozen voor alleen maar mooie christelijke woordkeuzen.

Er komen daarom twee on-christelijke woorden voor in het boek.

Mijn belangrijkste doel met het schrijven van dit boek was en is nog steeds om een zo breed mogelijk publiek te bereiken met een verhaal wat echt gebeurd is.

Ik wilde dus zeker geen senuur toepassen op dit verhaal omdat het anders niet zou kloppen.

Het zal de lezer niet ontgaan dat door de kracht van hun geloof veel mensen bereid waren tot het verliezen van hun leven om de ander te helpen.

Ook hierin heb ik geprobeerd de lezer te laten inleven hoe mooi het geloof is of kan zijn.

NOOT VAN DE SCHRIJVER

Een paar jaar voor het overlijden van mijn moeder in 2010 kreeg ik van haar een dun boekje met de titel “De Eenvoud van het Geluk”, wat ooit door haar oom was geschreven.

Omdat de boekhandel er geen brood in zag zijn er maar een beperkt aantal boekjes gedrukt in eigen beheer waardoor er maar een gering aantal in omloop zijn.

Het is zo'n leuk boekje dat ik de auteursrechten heb gevraagd en vervolgens het boekje heb herschreven en 45 jaar later weer heb uitgebracht.

(ISBN: 9789464806823)

Aan het einde van dit verhaal komt naar voren dat dochter Dirkje gevaarlijke dingen deed in de oorlog waar Hendrik niet blij mee was, maar hij moest zich er maar mee schikken.

Het prikkelde mijn interesse en ik vroeg er mijn moeder naar, maar ze deed het af als “je deed dat gewoon omdat je dat deed”.

Al snel bleek dat Dirkje van der Weijden genoemd wordt in de tuin der rechtvaardigen en op een van mijn reizen naar Israël ben ik verder gaan zoeken.

In 5 jaar tijd kreeg ik zoveel informatie van over de hele wereld in mijn mailbox dat steeds verder uitgroeide tot een groter verhaal. Ik ben systematisch alles op volgorde gaan leggen en steeds als er een stukje binnenkwam legde ik het daar neer waar ik dacht dat het zou horen.

Soms klopte er niets van, soms kon het technisch gewoon niet waar zijn, soms kon het wel maar niet daar.

Ik geef u een voorbeeld.

Ik heb geen enkele informatie dat Heime van Dijk mijn oud-tante heeft over gevaren.

Wat ik wel weet is dat de brug bij Nijmegen een pro-Duits bolwerk was, dat de enige overtocht over de Waal een voetveer bij Slijk-Ewijk was, dat een neef van Dirkje in Valburg haar heeft geholpen, dat Arnhem gecontroleerd werd door de bezetter, dat het pontje bij Wageningen in Duitse handen was, en dat Heime een veerbootje had tegenover het kasteel.

Het lijkt me vrij logisch dat je geen tientallen kilometers rond gaat lopen terwijl er een bootje dichtbij aanwezig is.

Steeds weer dit soort gegevens tegenkomend werd het verhaal steeds duidelijker, en toen ben ik gaan schrijven.

Willem van Lith uit Canada die me vertelde hoe zijn ouders de kleine Michael hebben opgevangen op de boerderij als zijnde zijn broertje Henkie.

Ze waren even oud, maar dat wisten de Duitsers niet.

Of het boek waarheidsgetrouw is?

Nee, dat durf ik wel te zeggen, maar het zit er wel heel dicht bij dankzij informatie van heel veel mensen.

De Veldkamp.

Moedige mensen in oorlogstijd

Het is een zenuwachtige tijd in Duitsland.

De Joden komen voor steeds moeilijker zaken te staan, en er zijn zelfs al winkels die “verboden toegang voor Joden” op een bordje aan de deur hebben hangen.

Gelukkig zijn er in Hamburg genoeg winkels en ook markten waar Frieda de boodschappen kan doen, maar ze komen wel steeds vaker mensen tegen die onaardig doen, ze negeren, of zoals laatst toen de marktkoopman Frieda vroeg wat ze wenste en een vrouw haar hardhandig wegduwde en zei: het is mijn beurt, ze is maar een Jood. Ze had er niets over tegen Adolph gezegd, die had al zoveel zorgen aan zijn hoofd.

Als hij schrijfgerei nodig had moest hij soms wel een uur reizen om een winkel te vinden die hem wilde helpen.

Veel winkels in de buurt wisten dat Adolph de schrijver, een Jood was, en ze werden beïnvloed door de hedendaagse mentaliteit van iedereen, nou ja, bijna iedereen.

De oude buurman van boven - Adolph en Frieda wonen op de begane grond van een drie verdiepingen tellend gebouw aan de Schauenburgerstraße – had al eens gezegd “Adolph, ga nou naar Amsterdam, dit loopt verkeerd af hier.

Die Hitler en zijn kornuiten hebben geen goeds met jullie, zie je dat dan niet!”

Frieda had geknikt, ze zag dat allemaal ook wel, maar Adolph was een eigenwijs man en weigerde zich weg te laten jagen uit zijn huis, uit zijn stad.

Ze wisten heel goed dat heel veel buurtgenoten al waren weggegaan, ze hadden Elias en zijn vrouw nog uitgezwaaid, óók naar Amsterdam. Anderen waren al eerder vertrokken, naar Zuid-Afrika, en weer anderen naar Polen.

Adolph was een stugge man die dacht dat het allemaal niet zo’n vaart zou lopen.

Ze hadden wel wat hulp van andere mensen in de straat, maar het was toch bijna voor een blinde zichtbaar dat het steeds gevaarlijker werd voor de Joden.

Nu mochten ze ook al niet meer door het park, en bij de bakker een straat verderop waar ze brood kochten sinds de bakker in hun straat een bordje "für Juden verboten" op de deur had gehangen, hing nu ook zo'n zelfde bordje.

Frieda moest nu helemaal naar de Alter Wall lopen waar naast het hotel een kleine bakkerij zat die nog niet meedeed aan die rare fratsen.

Nog niet, maar ze had er een zwaar hoofd in hoe lang ook dat zal duren.

Op de deur van het hotel hing al zo'n afschuwelijk bordje, en ze wist maar al te goed dat ze elkaar allemaal meetrokken.

Als een bakker aan een hotel leverde, en het hotel hing zo'n bordje op de deur, dan kon de bakker vaak niet anders doen.

De mensen werden opgezweept door de omstandigheden, ook al wilde ze dat eigenlijk helemaal niet.

Een politieagent kon heel naar tegen je doen als je niet openlijk tegen Joden was en dan kozen die mensen vaak eieren voor hun geld en kozen de kant van die nare antisemieten.

Ze had gehoord dat een plaatselijke NSDAP lid in Oldenburg mensen fotografeerde die in Joodse winkels stonden en dan hing hij de foto's in de etalage van een pand om ze aan de schandpaal te nagelen.

Daardoor gingen steeds minder mensen naar Joodse winkels en uiteindelijk moest de ene na de andere winkelier het opgeven en de deur sluiten.

Frieda had al zoveel gehoord en het al zo vaak meegemaakt, maar ze durfde er gewoon niet meer met Adolph over te praten.

Vorige week had er een artikel van een gemeenteraadslid in de krant gestaan.

Twee vrouwen waren lastig gevallen door Joodse mannen, in de tram, ze waren heel bang geworden en het gemeenteraadslid vroeg zich af hoe lang deze ellende nog door zou gaan met die Joden.

De Hamburger Echo, een socialistische krant die niet vies was van een beetje kritiek, had al snel uitgevonden dat er totaal niets klopte van het bericht en er in de uitgave van die zaterdag erna, dat was tenslotte de dag dat de meeste exemplaren van de "Tageszeitung" werden verkocht, een flink artikel over had geschreven en het gemeenteraadslid er openlijk van beschuldigd opruiende berichten de wereld in de sturen.

Die maandag erna werden om half elf 's ochtends dertig mensen van het hoofdkantoor van de Hamburger Echo gearresteerd, meegenomen naar het politiebureau op de Neuer Wall, en ernstig mishandeld. In september kondigt de partij van Hitler, de NSDAP, uitgebreide wetgeving op het terrein van nationaliteit en burgerschap af. Alle Joden worden met deze nieuwe wet buiten de "Duitse volksgemeenschap" geplaatst en zijn gedegradeerd tot tweederangs burgers.

Alleen Duitsers van originele Germaanse afstamming kunnen nog Duits staatsburger zijn.

Adolph zat al vroeg in zijn kleine kantoortje, de krant opengevouwen op zijn tafel die dienst deed als bureau.

Nu zag hij ook wel in dat het niet goed kon gaan en al snel riep hij Frieda naar zijn kleine kantoor waar hij meestal zat.

'Wat is er' vroeg ze.

'We moeten gaan liefste' met zijn wijsvinger tikt hij kloppend op het krantenartikel, 'het is tijd, of we dat nou leuk vinden of niet' zei hij kalm en overwogen.

'Waarheen Adolph?'

'Ik heb gisteren met Joseph gesproken, je weet wel, die handelaar in de Burchardstraße.

Hij is aangehouden door de politie en ze vertelde hem dat hij op moest rotten anders zou hij de concentratiekampen van de binnenkant zien.

Hij vertelde me dat ze vandaag naar Amsterdam gaan.'

'Vandaag! Maar dat is me nogal een reis Adolph, hoe gaan we dat doen, en al onze meubels dan' vraagt Frieda.

'We zullen zien wat we mee kunnen nemen, ik zal er Joseph naar gaan vragen' hij trekt zijn jas aan en loopt naar de voordeur.

'Frieda?' Adolph draait zich voor de deur om en kijkt zijn vrouw aan 'ik ga even snel bij de anderen langs, dan weten ze dat we een tijdje weg zijn.'

De "anderen" zijn Adolph's broers Simon en Nathan en natuurlijk zijn ouders.

Frieda's ouders woonden in Leipzig, maar daar hadden ze eigenlijk geen nieuws meer van sinds ze de laatste keer hadden gezegd te willen gaan emigreren naar Amerika.

Het was niet eenvoudig allemaal.

Iedereen had zorgen en heel vaak vergat je dat de ander ook zorgen had omdat je zelf zo veel had te overdenken.

Ze zouden de boot nemen in Hamburg of in Rotterdam en dus verwachtte Frieda en Adolph dat ze vanzelf wel langs zouden komen als ze in Hamburg aanmonsterden.

Tot nu toe hadden ze niets vernomen en hoewel Adolph er niet over wilde beginnen met Frieda, had hij wel eens gedacht dat ze misschien helemaal niet naar Hamburg zouden komen maar de boot in Rotterdam zouden kiezen.

Tenslotte zou de treinreis naar Rotterdam niet veel langer zijn dan naar Hamburg, en dan wisten ze zeker dat ze de boot konden nemen, want dat was in Hamburg nog maar de vraag.

Overal werd er naar je gekeken.

Je moest geldige papieren hebben, een goede reden om te reizen en als je geld bij je had werd je beschuldigd van smokkel.

In Nederland waren Joden vrij, daar waren geen problemen.

Daarom had Joseph ook voorgesteld naar Nederland te gaan.

Eerst maar even naar vader en moeder, mompelt Adolph in gedachten en stapt stevig door naar zijn ouderlijk huis.

Als hij de deur piepend openduwkt komt de geur van gebraden vlees hem tegemoet.

Zijn moeder was altijd een goede kokkin geweest en Adolph denkt met weemoed terug aan de tijden van het samen zijn.

De feestdagen waren altijd gezellig en als de lange tafel gedekt was met het mooie serviesgoed, het tafelzilver, en de grote kandelaar, dan wilde je eigenlijk de hele dag aan de tafel blijven zitten.

Als ze dan van de sjoel thuis kwamen gingen ze allemaal achter hun stoel staan en begon de feestelijke sabbatsmaaltijd.

Als kleine jongen luisterde hij naar Opa's zware stem als die het Sjalom Aleichem inzette voor het eten.

Dan zongen ze allemaal mee en Adolph kon goed zingen net als zijn broers, en dan klonk dat zo mooi in huis.

Hij hoopte dat deze rot tijd snel voorbij was, dan kon hij met hun kleine zoontje of dochtertje naar opa en oma gaan, dan was de familie weer groter!

Wat zou hij trots zijn als opa dan zijn kleine kindje de hand op het hoofd mocht leggen voor de zegen van de sabbat.

'Dag moeder' hij probeert zo opgewekt mogelijk te zijn.

Zijn moeder draait zich niet om en gaat door met waar ze mee bezig is 'het is goed Adolph, het is goed' zegt ze zuchtend 'ik weet waar je voor komt.'

'Waarom gaan jullie niet moeder?'

'Ze zullen ons niets doen jongen, we zijn te oud, ze laten ons wel met rust, denk je ook niet?'

Adolph weet niet wat hij denkt, hij is al maanden aan het denken en telkens zit hij er naast.

Al maanden houdt hij zichzelf voor de gek dat alles voorbij zal gaan, en nu staan ze op het punt om te vluchten, al noemen ze het emigreren. Emigreren zonder je meubels, had hij zichzelf afgevraagd toen hij naar huis liep na het bezoek aan Joseph.

Emigreren en alles achterlaten wat je opgebouwd hebt?

Dat is geen emigreren, dat is er vandoor gaan, met de staart tussen de benen.

Hij had gerild van woede, van frustratie en telkens weer had hij tegen zichzelf gezegd, wat dan?

Wat dan verdorie!

Zie je dan nog niet dat ze ons verdrijven?

Wil je dan niet inzien dat de overheid en bijna iedereen ons overal de schuld van geeft?

Toen hij eenmaal thuis was aangekomen had hij zich er bij neer gelegd.

Er is geen keuze, mijn lieve, had hij gefluisterd alsof hij trainde te praten tegen zijn vrouw, mijn lieve, we hebben geen keuze.

'Jullie kunnen toch met ons mee?'

'Je vader zit in de salon, zeg hem gedag en ga'

Het gaat door merg en been, zeg hem gedag en ga

Of dat zo eenvoudig is, ga, alsof je gewoon even boodschappen gaat doen, ga.

Zien jullie dan niet hoeveel verdriet ik heb, hoeveel pijn het me doet dat ik weg moet?

Zijn vader zit in de salon met de handen op de bovenbenen, zijn blik naar de overkant van de straat.

Adolph gaat zitten, de oude fauteuil voelt vertrouwd aan, de lichtgroene stof is hier en daar versleten maar nog intact.

Het gehaakte kleedje hangend over de rugleuning is hetzelfde gehaakte kleedje wat hij zich als klein jongetje kan herinneren.

Hij zegt niets, het is zinderend stil in de kamer.

In de vensterbank is de menora weggehaald, en er staat een bloempot met een armzalige plant voor in de plaats.

De gordijnen hangen stil, keurig gevouwen, maar moedeloos zo lijkt het Adolph, aan de beide kanten van de ramen, vier in totaal.

Vier troosteloze lappen stof die niet weten waar alles zal eindigen.

‘Waar je ook heen gaat mijn zoon, ik zeg je reis’.

Hij zegt het zonder zijn blik van het huis van de overkant van de straat af te wenden, of waar hij ook naar kijkt daar aan de overkant.

Adolph weet niet wat hij zeggen moet, hij is aangedaan door de hele toestand, aangedaan door wat zijn moeder zei, “ga”.

Ja, eigenlijk aangedaan dat hij niet eens hoeft uit te leggen dat hij van plan is naar Amsterdam te gaan maar dat ze het al weten.

Zo zit hij nog een poosje, een eeuwigheid, de tijd lijkt even stil te staan.

De aarde lijkt even te zijn gestopt met draaien, de Duitse wraakmachine lijkt even uit te staan.

‘Jullie kunnen toch mee Aba’ zegt hij zachtjes alsof het heilige woorden zijn.

Op sabbat noemt hij zijn vader altijd Aba, het Hebreeuwse woord voor vader.

Toen hij heel klein was heeft hij dit opgepikt als een van de eerste woordjes, en sindsdien nooit meer vergeten.

Soms graptten ze er over, dan zeiden zijn broers “Adolph kan nog steeds de Duitse vertaling niet vinden”, omdat hij van beroep juist taalkundige is.

Na het voortgezet onderwijs had hij in een rap tempo de avondschoon gedaan terwijl hij bij een boekhandel werkte en kreeg het diploma als letterkundige.

Aba, dat woordje wat zo vredevol klinkt, zo vertrouwt, elke sabbat met het familiediner was het Aba in plaats van vader.

Zijn moeder glimlachte dan altijd maar, ze vond het wel leuk, en ook zij had speciale woordjes voor haar kroost.

Ze noemde Simon Simie, en Nathan Nathi, en voor de anderen had ze ook altijd wel een grappig woord.

Nu lijkt het ooit zo lieve woordje Aba in de ruimte te zweven als een spookachtig wezen wat op het punt staat te verdwijnen.

Het lijkt op de wonderlamp uit “De duizend vertellingen uit Perzië” waar de geest uit de lamp komt om wensen te vervullen maar het woordje Aba moet weer terug in de lamp.

‘Jullie kunnen toch met ons mee reizen, wij zorgen wel voor jullie’ zegt hij nu moediger, alsof hij wil laten horen dat de knoop nu moet worden doorgehakt.

‘Er is plaats in de trein, en ik weet zeker dat we in Amsterdam wel plek kunnen vinden voor ons vieren.’

‘Wij blijven wel hier jongen, ik zal op het huis letten zolang jullie weg zijn en moeder kan af en toe de bezem er door halen dan blijft het schoon.’

Adolph kijkt zijn vader nu aan, die ook zijn hoofd heeft gedraaid en naar zijn zoon kijkt.

Zijn ogen zijn triest, donker en verdrietig, maar vastberaden en standvastig.

Hij en zijn vrouw gaan niet mee.

Zijn vader wordt in juli tweeënzeventig jaar en zijn moeder is net zeventig geworden, maar ze zouden de reis best aankunnen.

Adolph had wel oudere mensen zien vertrekken uit de wijk, dus waarom zijn ouders niet.

Als Adolph opstaat, ziet hij dat zijn moeder tegen de deurpost staat, ze houdt een puntje van haar schort vast waar ze schijnbaar net haar ogen mee heeft afgedroogd.

‘We zien elkaar over een poosje wel weer mijn jongen, over niet al te lange tijd’ zegt zijn vader terwijl deze uit de stoel komt.

Hij omhelst zijn vader, geeft hem een kus op zijn voorhoofd en buigt zijn hoofd.

Hij voelt zijn vaders hand op zijn voorhoofd, warm, gerimpeld, liefdevol.

Zijn vader wacht even en zucht dan heel zachtjes, dan spreekt hij de beracha uit terwijl Adolph stil staat met het hoofd gebogen.

Hij hoort zijn vader JHWH vragen naar veiligheid en geluk, naar gezondheid en een snel wederzien.

Hij hoort zijn vader JHWH vragen naar een betere wereld waarin zijn hele gezin weer spoedig bij elkaar zal zijn en als laatste hoort hij “tot ziens in Jeruzalem” en dan voelt hij de hand van zijn vader weggaan.

Hij kijkt naar zijn vader en ziet zijn oude ogen, ogen die wel honderd jaar ouder lijken te zijn geworden deze laatste enkele minuten.

Zijn vader pakt Adolph’s beide handen vast en draait ze met de handpalmen naar boven.

Dan draait hij zich om en pakt een klein boekje met een verzilverd kaftwerk van de schap waar veel meer boeken staan.

'Ga en denk aan ons, denk aan alle anderen en bid mijn zoon.
Ga en vergeet niet wie je ouders zijn, wie je broers zijn en wie je grootouders zijn.
Ga en vergeet niet te vergeven en te helpen die je helpen moet en een bed te geven aan die welke een bed nodig hebben, want ook wij zijn een vreemdeling geweest in Egypteland.
Met een trieste en liefdevolle handeling, legt hij de Sidoer op Adolph's open handen, en pakt zijn vingers beet.
Langzaam, hij kijkt Adolph recht in de ogen, langzaam vouwt hij Adolph's vingers dicht zodat ze het kleine boekje omsluiten.
Nog eenmaal kust hij zijn zoon op het voorhoofd, en dan gaat Adolph weg.
'Dank U Aba, dank U moeder' en dan trekt hij de voordeur in het slot.

Zijn ouders zouden slechts enkele jaren later naar Theresienstadt worden getransporteerd, waar een van 's werelds meest gevreesde sadisten Adolf Eichman de Joden vernietigde door ze naar Auschwitz te sturen om vergast te worden.

'Ben je al bij vader en moeder geweest' vraagt Simon als Adolph aan de keukentafel gaat zitten.

'Ja, kom er net vandaan.'

'En bij Nath?'

'Nee, nog niet, daar ga ik zo naar toe.'

'Heb je al een adres daar?'

Adolph schudt zijn hoofd 'nee nog niet, maar ze zeggen dat het geen probleem is.

Er zijn al heel veel mensen uit de buurt naar Nederland gegaan, en Joseph zegt dat het nu het nog kan we moeten gaan.

Waarom gaan jullie niet Siem?'

Simon schudt zijn hoofd 'nog niet broertje, we gaan later wel, we hebben het er zelfs al over gehad maar we hebben nog werk, wie weet gaat de storm wel weer liggen.

Alles nu achterlaten is ook wat!'

'Ja natuurlijk' geeft Adolph toe, 'maar als het nu niet zo is, wat dan?'

'Draai het eens om, stel we gaan nu weg, ze breken geheid mijn zaak open en misschien zelfs mijn huis en dan ben ik alles kwijt en dan?'

Ik heb een winkel Adolph, ik heb jongens in dienst, ik kan ze niet wegsturen en verdwijnen.'

Aan de ene kant begrijpt Adolph zijn broer wel, maar aan de andere kant ook weer niet.

Er is teveel aan de hand in het Duitsland van vandaag en Hitler is met zo'n overweldigende meerderheid gekozen en zo razend populair dat hij nog wel een hele tijd de leider van het land zal blijven.

Eigenlijk is al heel lang deze trend van verrechtsing aan de gang.

De crisis is natuurlijk een grote boosdoener maar waarom de Joden daar de schuld van krijgen begrijpt Adolph niet en ook heel veel Duitsers niet.

Het is een klein groepje dat de Joden de schuld geeft van alles, en steeds vaker lees je in dagbladen berichten en artikelen die de onderbuikgevoelens van de burgers alleen maar aanwakkerden.

Hij wist nog dat een bakker steeds minder klanten kreeg en begon te klagen.

Een Joodse bakkerij die heerlijk brood maakte draaide op volle toeren en de Duitse bakker die eigenlijk helemaal niet zulk lekker brood maakte gaf de Joodse bakker de schuld van zijn falen en veel mensen met hem.

Als je geen werk had en de Joodse buurman wel gaf je hem de schuld, en uiteindelijk werden ze steeds vaker beschuldigd van totaal onbelangrijke zaken, maar de onderbuikgevoelens van de burgers werden steeds erger.

Simon heeft een muziekwinkel en ook hij heeft al een paar keer een steen door de ruit gehad, maar Simon is niet bang en heeft er gewoon weer nieuw glas in gezet.

Nathan is schoolmeester, maar zolang het al duurde weet hij dat er op een dag een bericht zal komen dat hij geen les meer mag geven.

Adolph begreep het allemaal niet, hoe kon het zo lopen.

Zijn ouders, opgegroeid in het Duitse Pruisen, verhuist naar Hamburg, woonden nog steeds in dezelfde stad.

Ze waren Duits, ze hebben de Duitse nationaliteit en toch worden ze als vreemdeling en vooral... ongewenste vreemdeling aangezien.

Ze worden veracht en vernederd, of nog erger zoals Adolph's twee oudere broers, verjaagd.

Marcus en Leon zijn al een paar jaar geleden vertrokken, de een naar Zwitserland, de ander naar Frankrijk.

Ze hadden al heel vaak tegen Adolph gezegd dat hij bij hun kon komen maar Adolph had het allemaal niet zo'n vaart zien lopen.

Hij had ook een goede baan en dat geef je in tijden van crisis ook niet zomaar op natuurlijk, dat moesten ze toch begrijpen!

Frieda, of eigenlijk heette ze Elfriede, maar iedereen zei altijd Frieda, werkte thuis in de huishouding en ze zouden spoedig kinderen krijgen, althans, dat hoopten ze.

Ze waren nog niet zolang geleden getrouwd.

Het afscheid van zijn broer duurt niet lang en ze beloven elkaar snel weer te zien, als alles weer rustig is.

'Ik zal een beetje op je huis letten. Doe de boel goed op slot en doe de gordijnen dicht, dan denken ze dat je weg bent en laten ze op z'n minst je ramen heel.

Hier is er maar één vrolijk' gaat Simon sarcastisch verder, 'dat is glaszetter.'

Hij is er al vijf keer geweest, en ik heb hem gezegd de volgende zes ruiten alvast te snijden, dat werkt sneller.

De maat verandert toch niet' hij lacht als hij het zegt.

Ze geven elkaar een kus en dan gaat Adolph naar Nathan, maar die is niet thuis.

Ik kan toch niet zomaar weggaan, denkt hij bij zichzelf.

De school is niet ver, ik loop er snel heen en dan kan ik hem misschien twee tellen spreken.

Als hij even later de school binnenkomt, staat de bovenmeester in de hal.

'Joseph is hier geweest, ik hoorde dat jullie gaan?'

Adolph knikt, 'kan ik heel even mijn broer gedag zeggen?'

'Kom mee, ik zal je naar het lokaal brengen' en hij pakt Adolph bij de arm.

Ze lopen langs verschillende klaslokalen, in de bovenste helft van de deuren zit een langwerpige raam waardoor Adolph de kinderen ziet zitten, aandachtig luisterend naar de leerkracht, of voorover gebogen schrijvend in hun schriften.

Na een aantal deuren te zijn gepasseerd komen ze bij de deur van een lokaal waar de bovenmeester even met zijn gebogen wijsvinger op klopt.

Zijn broer staat voor de klas, kijkt even en komt dan naar de deur die de bovenmeester opent.

'Ik ga weg, naar Amsterdam, ik kom je snel even gedag zeggen Nath' zegt Adolph snel.

Hij voelt zich ongemakkelijk, gefrustreerd dat hij de enige is.

Hij laat zijn ouders achter, zijn broer Siem, en nu ook Nathan.

Nathan is geen prater, hij geeft weinig bloot en sinds al die gebeurtenissen in de stad lijkt hij alleen maar geslotener geworden.

'Ik begrijp je broertje, ik begrijp je goed.'

'Ga mee Nath' waagt Adolph erop.

'En zij dan' vraagt Nathan terwijl hij op de gang komt staan en de deur zachtjes achter zich dicht trekt.

'Wat moeten zij dan Adolph?'

Moet ik ze alleen laten? Ze maar laten barsten? Ze maar overlaten aan god wie weet wat voor een ellende ze over zich heen krijgen?'

Nathan heeft tranen in zijn ogen ziet Adolph, en hij schaamt zich een beetje, hij geeft geen antwoord.

'Ga Adolph, jij hebt Elfriede en een toekomst, mijn toekomst is hier, hoe verdomd lastig die nu ook is.'

Ik ben alleen Adolph, dit zijn mijn kinderen, DIT zijn mijn kinderen, en ik zal er voor ze zijn, wat er ook gebeuren mag in dit verdomde land.

Hitler jaagt mij niet weg' fluistert hij sissend tussen zijn tanden door, 'ik ben een Duitser, ik ben een burger van Duitsland, ik heb net zoveel rechten als alle anderen.'

Ik zal me gedragen als een eervolle burger en mijn kinderen leren dat deze waanzin niet in deze wereld thuis hoort' hij draait zich om en opent de deur die hij hard achter zich dicht slaat.

Adolph staat als versteend voor de dichtgeslagen deur, de bovenmeester naast hem.

Nathan loopt naar zijn lessenaar en de kinderen lijken even beschamend verrast naar hun meester te kijken, maar buigen zich dan weer over hun schrift.

Vlakbij de lessenaar blijft hij plotseling staan, stokstijf, roerloos, als door een geest gegrepen.

Langzaam draait hij zich om en komt weer naar de deur toelopen, zijn ogen strak op Adolph gericht.

Ze kijken elkaar aan, strak in de ogen, en dan doet Nathan de deur weer open, komt naar zijn jongere broertje toe en slaat zijn armen om zijn nek.

Ik hou van je broertje, ik hou zo veel van je, maar ik kan niet mee', hij huilt zachtjes.

Adolph voelt de natte tranen van zijn grote broer in zijn nek druppelen.

Adolph is de op een na jongste en met sabbat bij zijn ouders zit hij altijd naast zijn grote broer aan tafel, aan de andere kant zit Simon.

Marcus en zijn jongste broertje Leon zitten tegenover hen aan de andere kant van de tafel.

Nathan was ook de eerste die kennis maakte met Elfriede toen hij haar ophaalde van het station, waar ze aankwam vanuit Leipzig en trots had hij zijn grote broer voorgesteld aan haar.

Hij klopt zijn grote broer op zijn rug en kan zich amper beheersen, ook hij heeft het er moeilijk mee.

'Laat je wat van je horen' vraagt Nathan als hij zijn broertje recht aankijkt met betraande ogen, 'stuur je een kaartje van waar je zit, doe je dat?'

Adolph knikt, hij kan even niet praten.

Dan langzaam laat zijn broer hem los, 'shalom aleichem broertje' zegt hij hees en loopt langzaam enkele stappen achteruit totdat hij weer in het klaslokaal staat en dan draait hij zich zwaaiend met een groet om. Verdrietig verlaat Adolph de school en loopt naar huis, waar Elfriede de koffer klaar heeft staan voor de grote reis.

Met grote passen loopt hij naar Joseph om te overleggen wat ze mee kunnen nemen.

Emigreren is een groot woord maar Adolph weet donders goed dat het niet om een paar maanden zal gaan, hij heeft het vermoeden dat ze lang weg zullen zijn.

Het duurde niet lang, dat overleggen met Joseph.

Het meest noodzakelijke, had hij gezegd, voor de rest is geen plaats.

‘Hoezo geen plaats’ vraagt Frieda, als hij even later weer thuis is.

‘Gewoon, geen plaats. We zullen moeten zien hoe alles verloopt Frieda, we hebben geen keuze meer’ hij kijkt zijn vrouw liefdevol aan.

‘In de straat vlakbij Joseph hebben ze de ruiten van een winkel ingegooid en Joseph is bang dat er vandaag of morgen hier ook rotzooi van komt.’

‘Maar wat doen we dan met al die spullen Adolph’ vraagt Frieda.

‘Joseph heeft gezegd dat het nog maar de vraag is of we gewoon zomaar kunnen reizen, dus we laten alles hier.

Pak de papieren en de dingen die het meest noodzakelijk zijn, kleren, schoenen, weet ik veel, over een uur komt Joseph ons halen.’

Het is amper een uur later als er op de deur wordt gebonkt en snel doet Adolph open.

Voor hem staan Joseph en zijn vrouw, en nog drie anderen waarvan een meisje van amper veertien jaar.

‘Dit zijn Sara en Simeon, en dat is hun dochter Lara’ Joseph stelt de anderen aan Adolph voor.

‘Ben je klaar, we kunnen de trein via Bremen naar Gronau nemen en dan zijn we al bij de grens van Nederland. Van daar nemen we de trein naar Amsterdam’ legt Joseph uit.

‘Ik ben op het station geweest’ zegt Simeon. ‘We kunnen misschien niet zitten maar er is nog plaats. Het zal een lange reis worden.’

Frieda heeft al een grote koffer klaar staan en een soort linnen zak die bol staat van wat er in zit.

‘Ok, we zijn klaar, laten we gaan’ zegt Adolph, en hij duwt Frieda naar de voordeur toe.

Woest rukt hij de mezoëza van de deurpost en stopt die in zijn zak.

Al maanden geleden had hij het kokertje wat normaal aan de buitenkant van de deur op het kozijn zit gespijkerd, van de grond geraapt en het aan de binnenkant van de deur bevestigd.

Adolph had 's nachts gehoord hoe iemand het van het kozijn trok en op de grond gooide en Frieda had gevraagd wat dat geluid was wat ze hoorde.

Oh, waarschijnlijk een kat of een hond in de portiek, had hij gezegd, ik ga wel even kijken.

Hij was uit bed gestapt en had even in de kamer gedraald omdat hij de deur niet meteen wilde openen.

Stel je voor, 's nachts de deur openen terwijl er iemand aan je deur staat te rotzooien, nee hij wachtte liever even tot het veilig was.

Toen hij een hele tijd niets had gehoord had hij stilletjes de deur geopend en de mezoëza op de grond zien liggen.

Sindsdien zat het aan de binnenkant van de deur.

Het duurt niet lang of ze komen op het station aan.

Ze zien al snel dat ze de enige niet zijn, ze komen veel meer mensen tegen die met koffers en tassen onderweg zijn.

Op het station staat een trein te wachten met een walmende rookpluim boven de schoorsteen en ze kijken goed naar de borden waar ze moeten zijn.

De Bahnhof is niet erg groot, maar er rijden wel treinen naar verschillende uithoeken van het land.

Ze zien op een bordje Lübeck staan, dat is verkeerd, maar vragen durven ze niet, bang om lastig gevallen te worden.

Reizen is nog steeds toegestaan, maar je hebt ambtenaren die nogal onbehouden zijn en je eigenlijk helemaal niet willen helpen, alleen maar omdat je Joods bent.

'Daar, Gronau, die moeten we hebben' roept Joseph.

Ze lopen in een drafje het perron af naar de trein waar al veel meer mensen staan te wachten.

Ze vragen aan andere mensen of ze goed zitten en inderdaad is dit de trein die hen richting Nederland zal brengen.

Ze ontmoeten veel meer mensen met koffers en tassen die naar Nederland gaan en hier en daar maken ze snel een praatje van een paar woorden, waar gaan zij naar toe?

Als ze eenmaal tegen elkaar aangedrukt in de trein staan horen ze het fluitsignaal dat de trein gaat vertrekken en al snel voelen ze beweging en zien ze de vertrekhal van het station aan zich voorbij glijden.

Uren gaan voorbij, het lijken hopeloze uren maar ook iedereen weet dat ze geen andere keuze hebben en na deze barre tocht wellicht morgen uit kunnen rusten bij mensen die hun willen helpen.

In de trein horen ze verhalen over mensen die hen voorgingen, die in Amsterdam in een klein appartementje wonen en niet bang meer zijn, maar ze horen ook verhalen van mensen die bij de grens worden tegengehouden want zo gastvrij als het voor de een lijkt, zo ervaart de ander dat schijnbaar niet.

Je moet papieren hebben anders kom je het land niet in.

Als je familie of vrienden hebt is het eenvoudiger.

Ze dommelen in, worden wakker, dommelen weer in en worden weer wakker.

Een zitplaats hebben ze niet, en ze wisselen elkaar af zittend op de tassen en zakken, maar meestal is er amper plek om ook daarop te zitten.

De tocht is vermoeiend, de benen en knieën doen zeer en voor Adolph, die het al helemaal niet gewend is zolang te staan, is de tocht pijnlijk en zwaar.

Eindelijk komen ze in Osnabruck aan waar iedereen de trein uit moet, en eenmaal op het perron krijgen ze te horen dat deze trein niet meer toegankelijk is voor Joden.

Er heerst een gedempte gespannen stemming, maar ze horen al snel dat er een andere trein aankomt die naar Oldenzaal gaat, of anders wachten tot er een andere trein aankomt naar Enschede.

‘Wat doen we’ vraagt Adolph aan Joseph.

‘Oldenzaal. We zijn nu onderweg, de trein komt er zo aan, de volgende kan wel morgen zijn, of weet ik veel wanneer.

Laten we het risico niet nemen, kijk, Oldenzaal ligt daar’ hij wijst op een kaart aan de muur van het gebouw.

‘We kunnen eenmaal daar altijd naar Enschede, maar onze reis is uiteindelijk naar Amsterdam, en het kan me niet schelen of de trein nu van Oldenzaal of Enschede naar Amsterdam gaat.

We moeten eerst naar Nederland, dat is het belangrijkste.’

Ze pakken hun koffers en tassen en lopen naar het betreffende perron waar de trein naar Oldenzaal al staat te puffen met een grote rookpluim boven de schoorsteen.

Er zijn veel minder treinstellen, en zelfs nu veel mensen op de trein naar Enschede wachten, is deze trein veel te klein voor alle passagiers, en staan ze tegen elkaar gedrukt.

Langzaam rijdt de trein even later het station uit, de hitte van veel te veel mensen is ondragelijk.

Na drie uur komen ze in Bad Bentheim aan en stopt de trein.

Het lijkt uren te duren voor de trein weer in beweging komt en langzaam rijden ze het dorp uit richting de grens.

Het is ondertussen donker buiten, een enkele straatlamp brand met een geelachtig schijnsel in de zwarte wereld.

De mensen zijn moe, bezweet en hongerig, maar de reis is nog niet voorbij.

De trein gaat langzamer rijden en dan staat ze helemaal stil.

Er wordt geroepen en geschreeuwd, ze moeten eruit, naar buiten.

Midden in het veld worden ze de trein uit gehaald, ze gaan in groepjes staan, en al snel horen ze dat er een ongeluk is gebeurd.

Even voor de grens met Nederland hebben een Joodse man en vrouw zich voor de trein gegooid, zelfmoord.

‘We gaan lopen’ zegt Joseph nors.

‘Weet je het zeker?’

‘Ja, we staan al zeker acht uur en beweging zal ons goed doen. We zijn vlakbij de grens, we zien wel waar we aankomen.’

‘Maar als we nou verdwalen’ vraagt zijn vrouw, ‘hoe moet dat dan verder?’

‘Als we hier moeten wachten kan het wel uren duren, laten we die tijd niet verspillen.

Ze geven ons al overal de schuld van, straks hebben we dit ook nog op ons geweten en weet je wat ze dan zeggen?’ Joseph kijkt de anderen allemaal stuk voor stuk aan, ‘dan rijden ze misschien wel terug.’

Hij kijkt in de donkere nacht die om de trein heen hangt, de vele mensen die verstrooid wachten op wat er gaat gebeuren.

‘Ik wil doorlopen, misschien een uur, misschien twee uur, maar dan zijn we in Nederland, zo ver kan het niet meer zijn’ vervolgt hij zijn relaas.

‘Ik heb op de kaart gezien dat Bad Bentheim maar een stukje van de grens af ligt, misschien maar tien kilometer, dus de grens is altijd minder dan tien kilometer hier vandaan.

Kom, laten we gaan.’

Adolph pakt de zware koffer op en gooit de grote plunjezak over de schouder, dan kan Frieda een beetje uitrusten.

Hij is vijfentwintig jaar, in de bloei van zijn leven en sterk.

Een stukje lopen kan hij wel aan.

Het is koud en bewolkt en heel af en toe zien ze een beetje waar ze lopen, maar Joseph blijkt een perfect gevoel voor richting te hebben en ze dwalen dan wel door de weilanden en moeten twee slootjes over

klauteren, uiteindelijk komen ze op een zanderige laan uit die ze een heel eind aflopen.

Opeens staat er iemand met een lamp, 'halt, wie is daar' wordt er in het Duits gezegd.

Ze zijn verrast dat ze na wel twee uur sjouwen door de bagger en de sloten opeens iemand tegenkomen en ze staan prompt stil en laten hun bagage vallen.

'Wie zijn jullie' vraagt de stem nu, en hij komt dichterbij.

Joseph en Adolph lopen naar het schijnsel van de lamp toe en kijken argwanend naar de oude man.

'Bist du jude?' vraagt de stem.

Eerst weten ze niet wat ze moeten zeggen, maar dan knikken ze allebei, jawohl.

'Kommen sie mitt, kom bitte' zegt de man bijna fluisterend.

Hij loopt met ze mee naar de anderen die met de tassen en koffers op de grond staan te wachten wat er gebeuren gaat.

'Wees niet bang, ik help U, kom mee, snel, er komt zo weer een patrouille aan.'

De man spreekt goed Duits en ze vragen hem waar ze zijn.

'In de Lutte, vlakbij Oldenzaal. Kom mee dan kun je eten en slapen.'

Ze lopen achter de man aan en komen bij een boerderij terecht waar de man een grote houten deur opendoet.

Binnen is het warm en een kleine petroleumlamp beschijnt de deel waar ze zich bevinden.

'Boven ligt hooi, daar kunnen jullie slapen maar eerst zal ik moeders eens vragen de tafel te dekken.'

Iedereen staat een beetje te dromen, ze begrijpen het niet helemaal maar ze hebben honger en al snel horen ze de vrouw des huizes aankomen en worden ze hartelijk begroet.

Ze krijgen eten, broden en kazen en een grote pan soep hangt in de schoorsteen aan de haak.

Er worden verhalen verteld, en al snel begrijpen ze dat deze eenvoudige mensen opvang hebben voor Joodse vluchtelingen die uit Duitsland komen, opweg naar waar dan ook in Nederland.

De politie en de marechaussee controleren de omgeving of er geen vreemdelingen binnen komen.

Zonder geldige papieren mag je niet naar binnen en wordt je weer op de trein gezet.

Het is niet de eerste keer dat mensen voor de trein springen, radeloos, geen uitweg meer.

Nu begrijpen ze ook waarom hun trein stil kwam te staan en ze vertellen waar ze vandaan komen, wat er onderweg allemaal gebeurd is.

Adolph is blij dat ze deze stap hebben genomen en als hij een poosje later ligt te dommelen in het zachte hooi denkt hij even aan zijn ouders en zijn broers, aan Nathan.

Een traan loopt uit zijn ooghoek over zijn wang, hij snottert een keer. 'Gaat het lieve' vraagt Elfriede.

'Ja, het gaat wel, we hebben geen keus liefste en we zijn op de goede weg.'

Ze slaat een arm om hem heen en al snel hoort hij haar rustige ademhaling.

De volgende morgen is er weer voldoende brood en kaas en smeren ze dikke plakken roomboter op hun donkerbruine brood.

Na het eten geeft de boer ze instructies. Ze mogen vooral niet zeggen waar ze geslapen hebben, 'Zeg maar "oh daar" of zo, want vanavond komen er weer mensen en die hebben ook hulp nodig.

Ik zal Gerrit vragen voor te gaan, luister goed naar hem' zegt de oude man.

Ze bedanken de boerin en lopen met de boer naar de achterkant van de boerderij waar een jonge man een kruiwagen aan het repareren is.

'Gerrit, 't is weer zo ver jong, pak de fiets' zegt de boer.

Gerrit laat zijn gereedschap vallen, rent naar het schuurtje en komt even later terug met het rijwiel.

'Gerrit gaat jullie voor, loop niet te snel want hij fietst niet zo hard.

Als alles veilig is blijven jullie gewoon lopen tot je bij het station bent, dan ben je veilig, daar zijn ze nog wel te vertrouwen.

Maar op straat lopen veel veldwachters en politie, die zijn minder aardig voor de vluchtelingen en ze kunnen je uren vasthouden.

Als Gerrit ze ziet komt hij terug en dan wachten jullie tot Gerrit het zegt, niet eerder.

Begrepen?'

Ze knikken allemaal.

'Als het veilig is zie je Gerrit niet meer, dan is alles voor ons klaar, hij fiets dan met een omweg terug naar de boerderij.

De veldwachters en de politie mogen vooral niet weten wie Gerrit is en wat hij doet, anders kunnen we de volgende vluchtelingen niet meer helpen.'

Weer knikt de hele groep, ze begrijpen het uitstekend.

'Gezegd is het volk van Israël, ga nu' zegt de boer en hij draait zich om.

In de verte zien ze Gerrit op de fiets onder de laanbomen rijden richting Oldenzaal.

Er zijn meerdere Nederlanders die de Duitse Joden op gaan zoeken in de bossen en velden.

Ze werken in Duitsland en horen zo de verhalen en als ze een trein hebben gezien weten ze dat er 's avonds weer werk aan de winkel is.

Ze gaan dan zelf op pad in de avonduren, maar ze geven het ook door aan andere mensen in het dorp, die dan helpen zoeken.

Ze weten dat de mensen meestal een barre tocht achter de rug hebben en dat ze honger hebben en moe zijn.

Soms komen er mensen met kleine kinderen, baby's zelfs, en eens is het gebeurd dat ze een jonge moeder met een heel klein kindje hadden aangetroffen maar het kindje was ondervoed en de moeder had heel weinig voeding omdat ze zelf ook al dagen niet gegeten had.

Boer Heurits wist wel raad, en beval de jonge meid naar zijn boerderij te brengen, waar zijn dochter net de kleine aan de borst had.

Zo dronken ze om beurten van Jaantjes borsten en kreeg de jonge Joodse moeder een paar dagen rust om bij te komen.

De regering van Colijn heeft een ontmoedigingsbeleid ingevoerd.

De grenzen zijn niet potdicht maar als je geen papieren en geen geld genoeg hebt mag je het land niet is.

Ze hebben extra politie en marechaussee ingezet om de grenzen te bewaken, maar veel mensen vinden het hun Bijbelse plicht om de Joden te helpen.

Jaantje zal haar hele leven weten dat een Joods kindje aan haar borsten, deze zware beproevingen heeft overleefd.

Voorjaar 1935.

Adolph vindt al snel een baantje bij een bedrijf in hout en houtproducten in Zaandam en krijgt een kantoorbaan als letterkundige.

Zijn werk bestaat uit het ontcijferen en bestuderen van brieven om zo te kunnen nagaan hoe betrouwbaar de sollicitanten en potentiële klanten zijn.

Zijn baas, de oude Cornelis Bruynzeel, heeft een voortvarend bedrijf en is een niet te stoppen optimist.

De crisisjaren hebben iedereen aan hun enkels geketend, maar Cornelis heeft altijd wel een plan om iedereen aan het werk te houden. Ook zijn zonen Willem en Cornelis junior "Cees", ondertussen al weer een paar jaar mededirecteuren van de firma, doen goede zaken en proberen zoveel mogelijk orders naar binnen te slepen en niet minder onbelangrijk, de kassa te blijven vullen.

Regelmatig zeggen Willem en zijn vader dat Adolph moet vertrekken voor zijn eigen veiligheid, ze hebben zelfs een keer overdag toen Adolph aan het werk was met Elfriede aan tafel gezeten in hun kleine appartementje.

Met de kleine baby Michael op haar schoot had ze geknikt, 'hij is een erg eigenwijze man, mijn Adolph' had ze gezegd, waarna vader en zoon Bruynzeel weer vertrokken.

'We bieden je een baan, in een van de andere fabrieken aan Adolph, je moet gaan man' dringt Willem er op een ochtend op aan.

Adolph schud zijn hoofd 'om de drommel niet, dat heb ik toch al eens gezegd' hij staat op en loopt terug naar zijn bureau.

'Maar Adolph, luister. Heb je het dan nog niet gehoord?

Ze hebben veel synagogen in brand gestoken, ze gooien ramen in en nu begint dat gedonder hier ook' roept de oude Bruynzeel hem na.

Het zweet breekt de oude Bruynzeel uit als hij aan zijn schoondochter denkt die nogal gecharmeerd is van de Duitse politiek.

Cees heeft niets te zeggen, dat doet hij dus ook niet, maar wat als het er op aan komt?

Wat als op een dag ze dezelfde situatie krijgen als in Duitsland, wat doen ze dan met Adolph en zijn gezin?

Hij zou er niet mee kunnen leven te weten dat hij niets heeft geprobeerd.

'Adolph!' Hij kan dan wel over de zestig zijn, als hij boos is lijkt hij wel twintig.

'Luister naar me' Bruynzeel doet de deur dicht 'ze hebben in Duitsland tientallen synagogen in brand gestoken, ze gooien ruiten in, Hitler heeft alle Joden stateloos gesteld, jullie zijn ongewenst op deze wereld, begrijp je dat dan niet?

Je bent nu niets meer, je paspoort is ongeldig en onze regering doet niets!

Colijn heeft de grenzen op slot gegooid, je zit gevangen als een konijn in een kooi en het wordt alleen maar erger totdat ze je oppakken omdat je een illegale vreemdeling bent' bliest hij kwaad over het bureautje van Adolph heen.

'Ga hier weg, Adolph, ga hier weg voor je eigen veiligheid, dat van je vrouw en van je zoontje!'

Adolph snapt eigenlijk wel dat zijn oude werkgever hem wil beschermen, maar waar moet hij dan heen?

Alweer vluchten, alweer weggejaagd worden, wanneer houdt het dan op?

Moet hij dan maar zo makkelijk de handdoek in de ring gooien en weet ik veel waar naar toe gaan, voor hoelang deze keer?

Hij is net een beetje gewend geraakt aan deze stad.

Elke dag loopt hij de anderhalf uur naar loods vijf aan de Pieter Gijsenlaan in Zaandam en hij is daar trots op.

Met opgeheven hoofd loopt hij elke ochtend in de vroege uurtjes, en komt pas laat in de avond weer thuis.

Er wonen veel Joden. Ze hebben hun eigen winkeltjes. Goed, meer noodgedwongen dan vrijwillig, maar toch, ze leven in vrede.

Adolph had al snel een baan gevonden bij Bruynzeel, maar heel veel Joden konden geen werk vinden.

Allereerst was er de crisis waar iedereen last van had, maar ook het anders zijn dan "hun" was een last om een baan te vinden.

De Katholieke bedrijven namen alleen Katholieke werknemers aan, Protestantse bedrijven namen alleen Protestanten aan en Joodse bedrijven waren er eigenlijk nauwelijks, dus de meeste begonnen hun eigen handeltje.

Joseph en zijn vrouw stonden op de markt op Vlooienburg, met knopen en garen en ook wat rollen stof, want had Joseph gezegd: in tijden van crisis moeten de mensen herstellen en zelf maken, dus knopen en garen hebben ze altijd nodig.

Ze konden er mee leven, al was het moeilijk, maar klagen deden ze niet.

Adolph en Elfriede woonden in de wijk Kattenburg in een appartementje van één kamer, zo groot als bijkans de eettafel van zijn ouders in Hamburg.

Ze hadden een petroleumpitje waar een klein pannetje op kon en daar kookte ze hun maaltje op.

Als Adolph wat geld had zou hij een tweede pitje kopen, hij had er Joseph al naar gevraagd eens te kijken op de markt.

Op Uilenburg was een sjoel, daar gingen ze elke sjabbes heen, samen met Joseph en zijn vrouw.

Het was maar twee bruggen verderop en op de vrijdagavonden een aangename wandeling.

Joseph markte op Waterloo-Vlooienburg, waar bijna alle kraamhouders Joods waren.

Weer weggaan betekende weer alles achterlaten, weer opnieuw beginnen, weer alles van vooraan beginnen.

‘We zullen zien meneer Bruynzeel, maar voorlopig blijf ik hier’ antwoord Adolph rustig en buigt zich weer over zijn werk.

Zuchtend verlaat Bruynzeel het kleine kantoortje, wat kan hij nog meer doen dan zich er maar bij neerleggen.

Kan hij dan op z’n minst begrijpen in welke situatie Adolph en zijn vrouw zitten?

Verjaagd van zijn ouders, zijn broers, hij vertelde eens dat hij zijn broers erg miste.

Hoe zou hij zich voelen als Cees en Willem zouden moeten vluchten, ver weg zouden zitten zonder contact te hebben, alles hebben moeten achterlaten en in een klein hokje moeten wonen met de schamele bezittingen die ze mee hebben kunnen nemen?

Of erger, hoe zou hij, Cornelis Bruynzeel, zich voelen als hij alles achter moest laten en als opgejaagd vee de grens over moest vluchten voor zijn veiligheid?

Hij had vaak genoeg gehoord van de erbarmelijke omstandigheden aan de grens, waar de politie en de marechaussee de Joden terug stuurden naar waar ze vandaan kwamen.

En nu weer die ellende daar, al die branden.

Hitler heeft Oostenrijk al ingepikt en nog een paar landen maar Cornelis weet niet meer zo goed welke, hij heeft andere zorgen aan zijn hoofd.

Dat het niet goed gaat daar is wel duidelijk, die man is volledig op ramkoers met alles wat democratisch zou moeten zijn.

Hij had vanmorgen in het handelsblad gelezen over de vele branden, de duizenden Joodse winkels en bedrijven die in brand zijn gestoken, er werd zelfs geschreven over eventuele doden.

Is dat dan waar we naar toe gaan?

En wat doet de regering in de Haag?

Ze willen er schijnbaar niets mee te maken hebben, steek je kop in het zand, grenzen op slot en we zien wel waar het schip strandt.

Zijn bedrijf draait goed, dat zeker, maar voor hoelang?

Stel dat deze ellende alleen maar erger wordt, zoals heel veel mensen op straat beweren, kan hij dan nog doorgaan met zijn bedrijf.

Ja hij kan Adolph ook wel een béétje begrijpen, hij zal het in de gaten houden, meer kan hij niet doen.

Nederland haalt de hand uiteindelijk over het hart en laat een groep van iets meer dan duizend Joodse vluchtelingen binnen die zich elke dag bij de politie moeten melden, en hoopt eerlijk gezegd dat deze mensen met dit ontmoedigingsbeleid snel zullen vertrekken, maar waar naar toe weet niemand.

Met kerstmis negentiennegenendertig wordt een bus met ongewenste Joden door de Nederlandse regering teruggestuurd naar Duitsland, de schrijnende waarheid wat er toen gebeurde wordt vermeden.

[Hitler had eigenlijk helemaal geen belangstelling voor Nederland. Hij had zijn zinnen gezet op Frankrijk en wilde daar zo snel mogelijk mee beginnen.

Al in oktober negentiennegenendertig beval Hitler om de lage landen binnen te vallen maar zijn bommen lagen massaal op Polen en deze aanval had hem zodanig veel materiaal aan gruzelementen opgeleverd dat zijn opdracht onmogelijk was gebleken.

Hitler was ziedend van woede en zijn generaal schoot zichzelf van angst voor deze idioot door zijn hoofd.

Hij stelde direct een nieuwe generaal aan en deze Franz Halder beraamde een plan en presenteerde dat tien dagen later aan Hitler. Het plan omvatte zo'n belachelijk avontuur dat je zelfs zou kunnen denken dat hij het expres zo had gedaan om Hitler ten val te brengen, maar Hitler veranderde het een en ander en beval om in Januari na diverse keren alles te hebben uitgesteld te beginnen met de aanval. Operatie Fall Gelb (operatie geel) zou daadwerkelijk op zeventien januari zijn begonnen ware het niet dat twee hoge pieten met hun vliegtuig boven het huidige Maasmechelen in de problemen raakten en werden opgewacht door de twee Belgische grenswachters Frans Habets, en Gerard Rubens, die er ternauwernood voor konden zorgen dat de belangrijke papieren niet werden verbrand.

Ze hadden Hitlers plannen door en hij blies de plannen voor de aanval opnieuw af.

Na nog meer tegenslagen in de organisatie en weer een zoveelste uitstel op zeven mei, gaf Hitler uiteindelijk op tien Mei negentienveertig de opdracht Nederland binnen te vallen.

Het was niet zozeer een grote operatie, het was bedoeld om Engeland en Frankrijk op de knieën te krijgen en zoniet, terrein te winnen om verder te gaan.

De Nederlanders vochten echter terug, en vooral bij de Grebbergen en Den Haag waren ze niet gediend van de moffen en knalden ze er flink tegenaan.

Dat maakte Hitler zo woest dat hij op veertien mei opdracht gaf voor de onmenselijkste bombardementen in de toenmalige geschiedenis: Heel Rotterdam wordt in een paar uur tijd compleet verwoest. De Nederlandse regering tekent op vijftien mei voor capitulatie.]

Nu de Duitsers het geheel voor het zeggen hebben in Nederland komen er steeds meer wetten en regels.

Bij Bruynzeel hebben ze een enorme voorraad houten platen liggen waar ze voorlopig nog niet vanaf komen, en nu is het niet dat de familie Bruynzeel daar wakker van ligt, maar Cees heeft een hekel aan ongedaan werk.

Al in negentiennegenendertig ontwikkelde hij als fanatiek zeiler een bouw pakket van een zeilbootje met de hulp van jachtontwerper van de Stadt, wat ze zo snel mogelijk als wedstrijdklasse wilde laten bestempelen.

Dat lukt ze ondanks de oorlog, en in negentienveertig is de Valk een officiële wedstrijd zeilboot.

Ze bouwen honderden zeilboten en dan is het hout op.

Willem, zijn broer, neemt de andere tak van het bedrijf voor zijn rekening en produceert vloeren en deuren.

Ook de Duitse overheid weet de producten van Bruynzeel te vinden en ze leveren deuren en vloeren aan overheidsgebouwen in Nederland die in Duitse handen zijn.

Steeds meer jongens en mannen worden opgeroepen in Duitsland te gaan werken en tegelijkertijd worden er bij Bruynzeel aanvragen gedaan voor vloeren en deuren en besluiten de broers, of in iedere geval Willem, dat ze het spelletje mee zouden spelen onder het mom van.

Beter werknemers in Zaandam die in eigen land voor de Duitsers werken, dan dat de jongens en mannen afgevoerd worden naar werkkampen in Duitsland, althans, zo dacht vader en zoon Bruynzeel erover, en al snel had Bruynzeel meer werknemers nodig.

Willem had een bloedhekel aan de Duitsers.

Willem wilde gewoon geld verdienen, hoe meer hoe beter.

Hij had werkvolk nodig, en hoe meer arbeiders, hoe groter de productie, hoe meer geld in het laatje, ongeacht wie dat werk deed.

Als z'n vader zo graag Joden in dienst wilde, het zal hem een worst wezen.

Voor de Joden wordt het steeds grimmiger mede doordat er ook Nederlanders zijn die de kant van de bezetter kiezen, maar het goede bericht was dat de Joden niet naar Duitse werkkampen mochten worden gestuurd en dus kon Adolph met een enigszins gerust hart bij Bruynzeel blijven werken.

In negentieneenveertig wordt de Joodse raad in Amsterdam opgericht en de Duitse bezetter benoemt Abraham Asscher en David Cohen tot voorzitters.

De beide Joodse mannen gaan akkoord met deze functie met de gedachten zo te kunnen redden wat er te redden valt.

Er druppelen ondertussen genoeg verhalen binnen over de problemen waarin Joodse families terecht komen en het vluchtelingenkamp Westerbork dat zogenaamd opgezet is om de Joodse vluchtelingen uit Duitsland te helpen, blijkt meer en meer een grote flop te zijn.

Notabene betaald door de Joden zelf en gebouwd door dezelfde Joden, doet de overheid net of ze deze stakkers helpen.

De gevangenen bouwen én betalen, hun eigen gevangenis, hoe sarcastisch kun je het maken.

Pro Duitse Nederlanders vallen de Joden lastig, stelen hun spullen, gooien ruiten in, of slaan ze in elkaar.

Adolph en een aantal kornuiten hebben in het geheim een groepje gevormd, sommigen zijn Joods, de meeste zijn ras-Amsterdammers die niet terug deinzen voor een partijtje matten.

Als ze hebben gehoord van geweld tegen de Joden, gaan ze er 's nachts op uit om verhaal te halen en niet dikwijls loopt het helemaal uit de hand.

Op een avond tijdens een optreden bij Dirck Vreeswijk in café Alcazar, komen opeens een groep NSB'ers met een aantal moffen binnen en het wordt een knokpartij waar een flink aantal mensen gehavend vanaf komen.

Ook andere cafés worden lastig gevallen door de NSB'ers en de Amsterdamse politie mag niet ingrijpen van de Duitse Ordnungspolizei.

Adolph was er graag bij geweest, wat had hij graag zijn vuisten op die gezichten van die vuile lafaards los gelaten, maar de oude Bruynzeel had gehoord van zijn nachtelijke activiteiten en hem verboden daarmee door te gaan.

'Je brengt andere mensen die hier nog werken in gevaar Adolph. Stop daar mee' roept Bruynzeel terwijl hij met zijn vlakke hand op Adolph's schrijftafeltje slaat.

'We moeten toch iets doen' schreeuwt hij terug.

'Adolph, wees nou eens een keer niet zo egoïstisch, we begrijpen best wel dat je kwaad bent, dat zijn wij ook, maar gebruik je verstand.

We hebben hier meerdere Joodse mannen werken, omdat we ze nodig hebben, omdat we werk voor ze hebben, ook al is dat voor de moffen. Als ze jou een keer door hebben en ze komen je hier opzoeken pakken ze alle anderen ook op. Wil je dat? Wil je dat op je geweten hebben?' Hoe frustrerend het ook allemaal is, Adolph snapt best wel dat zijn baas gelijk heeft, dit is te gevaarlijk, maar toch...

Een paar avonden later is het weer raak, dit keer zijn het de communisten die de kant van de Joden kiezen en op het Waterloooplein worden met ijzeren staven en ander zwaar materiaal flink wat foute mensen op hun donder gegeven.

Aan het einde van de avond ligt er een man roerloos op straat, Hendrik Koot, lid van de nationalistische weerbaarheidsafdeling, een afscheiding van de NSB.

Hendrik Koot overlijdt een paar dagen later.

De begrafenis wordt door de NSB van veel racistische bombarie voorzien en

overtrokken met leugens om vooral de Joden de schuld te geven.

Zijn lichaam zou ontelbare wonden hebben vertoond, een Jood zou onder Hendrik's bloed hebben gezeten en zijn keel zou op beestachtige wijze zijn doorgebeten door een Jood.

Een paar dagen later wordt een inval gedaan in een ijssalon in Amsterdam Zuid.

De Joodse eigenaren en een knokploeg slaan er flink op los en de NSB'ers druipen af, maar het verslag wordt doorgegeven aan niemand minder dan Heinrich Himmler, en deze neemt drastische maatregelen. In de vroege ochtend van drieëntwintig februari worden meer dan vierhonderd Joden op het Waterloo opgepakt en weggevoerd, waaronder Adolph's vriend Joseph.

Dit is de aanleiding voor veel Nederlanders om op te komen voor de Joodse gemeenschap en hun onvrede richting de Duitse bezetter en de passieve Nederlandse regering te tonen.

Veel mensen gooien het werk neer, de beroemde Februaristaking.

De gearresteerde Joden worden weggevoerd naar een kamp vlakbij Alkmaar en vandaar naar Mauthausen.

Uit gegevens blijkt dat slechts twee van hen de oorlog hebben overleefd.

De situatie in de stad wordt steeds nijpender.

Er worden elke paar weken nieuwe wetten en regels toegevoegd aan de al bestaande lijst van verboden voor Joden en het leven wordt er niet vrolijker op.

Veel Joden zijn weggevoerd onder het mom van vijandigheid tegen de burgers of de maatschappij, Adolph weet dat heel veel Joden ondergedoken leven.

Samen met zijn kornuiten bezorgen ze 's nachts eten bij de onderduikadressen, en Adolph vraagt zich nu toch ook wel af wanneer hij zal moeten onderduiken.

Zijn vrouw Elfriede is pas bevallen van hun zoontje Uriel, die ze niet eens aan kunnen gaan geven bij het gemeentehuis.

Een jongetje zonder naam.

Hoofdschuddend en huilend verteld hij aan Cornelis Bruynzeel dat hij weer vader is geworden en de oude man had zich gerealiseerd hoe idioot de wereld is.

'Stateloos geboren' zegt Adolph met een zucht, 'alsof er een hondje is geboren.'

Michael was wel blij met zijn nieuwe broertje en dat gaf hem toch weer een hoop plezier en kracht.

Voorjaar 1942.

Als hij op een avond van zijn werk naar huis loopt komt hij langs een bankje waar een oude man op zit.

De man rolt een sigaret met een stuk krantenpapier en Adolph ziet dat het shagje er eigenlijk niet uitziet.

'Jij bent Adolph Cohn is het niet' vraagt de oude man.

Adolph staat abrupt stil, verbijsterd eigenlijk, verbijsterd dat hij zo in gedachten en ondoordacht over straat loopt terwijl overal nieuws vandaan komt over razzia's en geweld tegen Joden.

Onverhoeds een man zijn naam horen noemen choqueert hem en even denkt hij eraan om het op een hollen te zetten.

De man ziet zijn aarzeling 'ga hier weg man, ze zullen je vinden' zegt hij terwijl zijn kromme dikke vingers nog iets van zijn shagje proberen te maken.

'Wie bent U?'

'Gewoon, een oude man.'

Adolph kijkt de oude man aan en kijkt dan om zich heen.

De man klopt op de latten naast hem, ten teken dat Adolph moet gaan zitten.

'Wie bent U' vraagt Adolph voor de tweede keer.

'Dat zei ik je al, gewoon een oude man. Ga zitten.'

Even twijfelt Adolph en dan gaat hij toch zitten.

'Ik heb geen kwaads in de zin jongen, mij boeit die rotoorlog niet, maar jij bent te jong voor deze ellende. Ik had je opa kunnen zijn.'

Eindelijk krijgt de man het voor elkaar zijn shagje aan te steken, en de geur van vieze tabak en verbrand krantenpapier komt in een wolk voor Adolph's gezicht voorbij.

'Ze zitten overal jongen, die moffen bedoel ik' hij inhaleert en kucht een paar keer.

Adolph reageert niet direct, de man hoest een paar keer stevig 'mij boeit het niet, maar voor jullie is de toekomst belangrijker dan die van mij.

Ik ga toch dood. Vandaag, morgen, volgende week, wie zal het zeggen. Maar jij moet gaan jongen. Ze komen je halen en dan is het te laat.'

Eigenlijk weet Adolph dit al een paar dagen, het is geen nieuws meer en net als toen in Hamburg is hij er nu ook van overtuigd dat het tijd wordt om te gaan, maar waar naar toe?

Joseph is al weg, opgepakt met de razzia na die inval bij café Alcazar.

De Duitsers hadden dan wel de Joodse raad opgericht, veel helpen deed het niet.

Alle Joden moesten stoppen met hun winkels, ze mochten geen markten meer doen en ze moesten zich in laten schrijven op een speciaal bureau waar ze een persoonsbewijs kregen met een J er op. Je werd voortdurend gecontroleerd door de politie.

Gisteren was Elfriede thuis gekomen en was in huilen uitgebarsten, toen Adolph thuis kwam zat ze nog te huilen.

Hij had bezorgd gevraagd wat er aan de hand was en ze had hem verteld dat er een bordje op de winkeldeur had gehangen “verboden voor Joden”.

Adolph had haar gerustgesteld door te zeggen dat hij wel een andere winkel zou vinden, maar hij was nu toch ook wel ongerust geworden. ‘Ik heb een baan, als ik weg ga, waar leef ik dan van? We hebben twee kinderen’ zegt hij tegen de oude man.

‘Waar werk je dan? De meeste Joden die ik ken hebben zelfs geen baan meer.’

‘Bij Bruynzeel’ Adolph wijst met zijn hand richting het water waar hij elke dag overheen gaat om naar Zaandam te gaan.

‘Bij die ouwe Cornelis? Die ken ik goed!’

Adolph knikt.

‘Vraag die ouwe om hulp, hij kent veel mensen en kan je vast helpen. Niet die jonge. Z’n vrouw zit bij de NSB, dat arme wicht. Ze weet niet beter en die jonge loopt er als een verliefd schaap achteraan.

Vraag die ouwe, die weet wel raad’ hij hoest en kucht als hij weer een trek neemt van zijn shagje.

Ze zitten even stil naast elkaar en dan staat Adolph op om naar huis te gaan.

‘Ze hebben in de achterhoek een kamp gebouwd waar ze jullie in duwen, ik heb gehoord dat ze daar nooit meer vandaan komen. Niet levend althans.’

Als versteend blijft Adolph staan, de woorden van de oude man vermorzelen iedere gedachten, ‘wat zei je’ vraagt hij fluisterend zonder zich om te draaien naar de oude man.

‘Sorry dat ik het zo zeg jongen, maar je moet het weten.

Ze hebben geen goeds met jullie in de zin, ga!

Verdomme, verlaat deze stad en probeer je vrouw en kinderen te redden!’

‘Ik weet niet waar naar toe’ Adolph zegt het verslagen.